

ӘОЖ 512.122'373.21

Ж.Б. Бұғыбаева,

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің

III курс PhD докторанты,

Алматы қ., Қазақстан,

e-mail: tzhan7@mail.ru

Ғылыми жетекші – ф. ғ. д. доцент А.Қ. Омарова

Топонимжасамдық тәсілдер мәселесі

Мақалада тілімізде қалыптасқан жаңа сөз жасаушы сөзжасамдық тәсілдер туралы, олардың терминдерінің сәйкестіктері туралы соңғы пікірлерге талдау жасалған. Тілімізде сонау көне замандардан бастап қалыптасқан сөзжасамдық заңдылықтар бар екендігін, олардың терминдерінің әлі де қалыптаспағаны туралы айтылады. Тіліміздегі жер-су атауларының жасалуы қалыптасқан сөзжасамдық тәсілдер арқылы жасалған туынды сөздер тобына жатады. Олардың бәрі де сөзжасам үрдісінің нәтижесінде пайда болған. Сондықтан аталған мақала топонимжасам тәсілдерін анықтауға арналғандықтан топонимжасамның зерттеу нысаны болып табылады да, сөзжасам жүйесінде өзіндік орын алады деп санаймыз.

Түйін сөздер: топоним, топонимжасам, сөзжасам, қазақ тілі, сөзжасам тәсілдері, сөзжасамдық жұрнақтар, күрделі топоним.

Zh. Bугybayeva

Problems of toponym formation methods

The article discusses the methods of word-formation of the Kazakh language, their terms of compliance. It also refers to the principles of word formation that has long existed and their terms are not formed. In our language place names belong to word formation methods. They were formed as a result of word-formation process. Therefore, the toponym formation methods being the object of research have a significant place in the word-formation system.

Key words: toponym, toponym formation, word formation, Kazakh language, methods of word formation, complex toponyms.

Ж.Б. Бугыбаева

Проблемы топонимообразующих методов

В статье рассматриваются словообразовательные методы казахского языка, их термины ответственности. Также говорится о словообразовательных принципах, которые существуют давно, и несформировавшихся их терминах. В нашем языке топонимы относятся к словообразовательным методам образования. Они формировались в результате словообразовательного процесса. Поэтому методы топонимообразования, являясь объектом исследования, имеют значимое место в словообразовательной системе.

Ключевые слова: топоним, топонимообразование, словообразование, казахский язык, методы словообразования, сложные топонимы.

Топонимдердің жасалуындағы тәсілдер туралы айтпас бұрын ең алдымен тілімізде қалыптасқан жаңа сөз жасаушы сөзжасамдық тәсілдер туралы айта кетейік. Себебі топонимдер туынды сөздер болғандықтан тілімізде қалыптасқан

сөзжасамдық тәсілдер арқылы жасалды. Ал оның ғылыми негізі жасалынғаны, зерттелінгені белгілі.

Тіліміздегі жаңа сөздердің барлығы белгілі бір тәсіл арқылы жасалады. Тілде сонау көне

замандардан бастап қалыптасқан сөзжасамдық заңдылықтар бар. Сол заңдылықтар жер-су атауларын жасауда да қолданылады. Себебі топонимдердің барлығы дерлік туынды сөздер. Тіл білімінде туынды сөздердің белгілі сөзжасамдық тәсілдер арқылы жасалатыны ерте танылғандығы, бірақ сөзжасамдық тәсілдер түрліше аталып, оның терминдері қалыптаспағандығы туралы белгілі ғалымдар, филология ғылымдарының докторлары, профессор Н. Оралбай, К. Құрманәлиев және Ж. Балтабаевалар сөзжасамдық тәсілдер мәселесінің әлі толық шешілмегенін айтады [1, 57].

Сөзжасамдық тәсілдердің А. Ысқақов үш түрі – тәсілі туралы айтады: морфологиялық, синтаксистік, морфологиялық-синтаксистік (синтаксистік-морфологиялық) тәсіл [2, 90]. Ал зат есім сөзжасамында: «Зат есімдер лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілдер арқылы жасалады» [2, 155] дейді.

Кейінгі шыққан ғылыми басылымдарда «Қазақ грамматикасында» (2002), «Қазақ тілінің сөзжасамы» оқулығында (2002) сөзжасамдық тәсілдердің үш түрі көрсетілген: «1. Синтетикалық тәсіл, 2. Аналитикалық тәсіл, 3. Лексика-семантикалық тәсіл» [3, 34]. 1989 жылғы «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» монографиясында: 1) сөзжасамның синтетикалық тәсілі, 2) сөзжасамның аналитикалық тәсілі, 3) сөзжасамның лексика-семантикалық тәсілі деп берілген [4, 64].

2014 жылы шыққан сөзжасамның жаңа оқулығында осы уақытқа дейін сөзжасамдық тәсілдердің бәрін қазақ тілінің байырғы сөздерімен беруге болатынына қарамай, орыс тілінің ықпалына сүйеніп, орысша терминдерді қолданудың зиянды әсеріне берілу дұрыс емес екені ескеріліп, оқулықта сөзжасамдық терминдер тіліміздегі байырғы сөздермен беріліп, қазақ тілінің сөзжасамдық тәсілдерінің терминдері жаңаша аталған: «Қазақ тілінде 3 түрлі сөзжасамдық тәсіл бар. Ол сөзжасам тәсілдер: 1) сөзжасамдық жұрнақ тәсілі; 2) сөзжасамдық күрделендіру тәсілі; 3) сөзжасамдық мағына тәсілі» [5, 202-203].

Бірінші, *топонимжасамдық жұрнақ тәсілі*. Қазақ тілі жалғамалы тілдерге жататын болғандықтан жаңа жер-су атаулары жұрнақтар арқылы жасалынады.

Топонимдердің жұрнақ тәсілі арқылы жасалуында екі тілдік бірлік қызмет атқарады: 1) лексикалық мағыналы уәждеме сөз, 2) топонимжасамдық жұрнақ.

Жер-су атауларын жасауға қатысатын бұл тілдік бірліктердің әрқайсысының атқаратын өзіндік қызметі бар. Сол қызметтеріне орай оларға қойылатын талаптар да бар. Ол көне замандардан бері сақталып келе жатқан заңдылық уәждеме болу үшін ол толық лексикалық мағыналы сөз болу керек. Н. Оралбай, К. Құрманәлиев, Ж. Балтабаевалар: «Туынды сөз жасауға қатысатын лексикалық бірлік, яғни уәждеме сөздің толық лексикалық мағыналы сөз болуының талап етілуінің өз себебі бар. Өйткені уәждеме сөздің лексикалық мағынасы туынды сөздің лексикалық мағынасын жасауға арқау, негіз болады. Туынды сөздің лексикалық жаңа мағынасы уәждеме сөздің лексикалық мағынасын өзгерту, түрлендіру арқылы жасалады. Мысалы, көк-көгер, жақсы-жақсар, ақыл-ақылды, жұмыс-жұмыскер, орман-орманшы сияқты уәждемелер мен ол уәждемелерден жұрнақ арқылы жасалған туынды түбір сөздердің мағыналары байланысты екені көрініп тұр» деген пікір айтады. Сол сияқты топонимдердің жасалуында жұрнақ уәждемелердің мағынасын өзгерту арқылы, уәждемеге негізделген туынды сөз – туынды түбір – топоним жасайды. Уәждеменің мағынасы мүлдем жойылып кетпейді, топонимдік мағынаға негіз болады. Мысалы, *Бақты, Шилі, Қоянды, Мойынты, Түндік, Егінді, Күйгентас, Батпақ, Бұзықтам, Бұрма, Бүгіл, Еспе*, және т.б.

Бұдан шығатын қорытынды: топонимдер жалқы есімдер болғандықтан зат есім сөз табына жатады. Ал зат есімнің өз сөзжасамдық жұрнақтары бар. Алайда топонимдердің жасалуында сын есім жұрнақтары болып танылып жүрген *-лы/-лі, -ды/-ді, -ты/-ті* жұрнағын жатқызамыз. Аталған жұрнақ сөзжасамды сын есім тудырушы қосымша саналады. Мысалы, «*Сулы жер. Таулы мекен. Балықты көл. Ақылды қыз. Көргенді бала*» деген тіркестерде *сулы, таулы, балықты, ақылды, көргенді* сөздері «қандай?» деген сұраққа жауап беріп, заттың бойындағы қасиетін білдіріп тұр. Ал жер-су аттары зат есімдер – жалқы есімдер болғандықтан *-лы/-лі, -ды/-ді, -ты/-ті* жұрнағы атауыштық қызметте тұр. Бұл аталған жұрнақтың бойында субстантивтік қасиет барын білдіреді және оны мекен мәнді жұрнақтарға жатқызуға болады.

Түндік, Егінді, Күйгентас, Батпақ, Бұзықтам, Бұрма, Бүгіл, Еспе атауларында *-тік, -ін, -ді, -ген, -пақ, -ық, -ма, -іл, -не* сөзжасамдық жұрнақтары қолданылған. Олар әр сөз таптарына телеулі болса да, жер-су атауларын жасауда

туынды сөздік құрамында тұрып, атау болып тұр. Мұнда сөзжасам заңдылығына сәйкес *тун, ек, күй, бат, бұз, бұр, бүк, ес* уәждемелері жұрнақ мағынасын жүзеге асыруға қызмет етіп тұр. Уәждеме сөз де, сөзжасамдық жұрнақ та сөзжасамдық жұрнақ тәсілінің бірліктері болып саналып, туынды түбір жасалынып, ол жер-су аттарын атауда қолданылып тұр.

Күрделі топонимдер – *топонимжасамдық күрделендіру тәсілі* арқылы жасалады. Сөзжасамда күрделендіру тәсілі де – көне замандардан келе жатқан, тілімізді көптеген күрделі сөздермен толықтырған өнімді тәсіл. Ол көпшілік тілдердің сөзжасамынан орын алады. «Қазақ тілі сөзжасамы» оқулығында: «Сөзжасамдық күрделендіру тәсілі деп екі я одан да көп сөзден бір лексикалық мағыналы сөздің жасалуы аталады. Мысалы, Екібастұз, ойтолғау, Нұрдәулет, Қызылорда, баспасөз, он сегіз, келіп кет т.б.» сөздерді жатқызған [1, 62].

Күрделі топонимдердің құрамы екі, не одан да көп сөзден тұрады және біртұтас атауыштық мағына береді, мысалы, *Талдықорған, Жезқазған, Биебайлаған, Шотқалған, Қостіккен, Арқанкерген, Есекартқан, Нұрбай, Бекетата, Ерментау, Жаңақорған, Үштөбе, Ақтөбе, Үшарал, Алакөл, Алатау, Ақсу, Көксу* және т.б.

Бұдан күрделендіру тәсілінің тіліміздің топонимжасамында үлкен қызмет атқаратындығын, өте өнімді тәсіл екендігін көреміз. Күрделендіру тәсілі – қазақ тілінде көне замандардан бері қолданылып келе жатқан, тілдің топонимжасам жүйесіне кең тараған, әбден орныққан топонимжасамдық тәсіл деп айтуға болады.

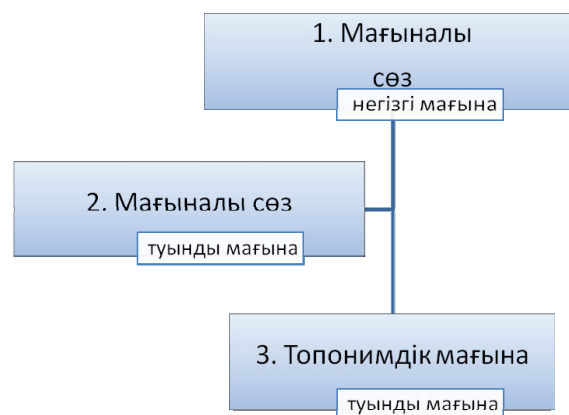
Қазақ тілі сөзжасамында күрделендіру тәсілінің ішкі құрамына қарай: 1) біріктіру, 2) қосарлау, 3) тіркестіру, 4) қысқарту тәсілдері бар. Олардың әрқайсысы тілдің сөзжасамында өнімді қызмет атқарады, олар арқылы жасалған туынды күрделі сөздер тілімізде өте көп.

Топонимдерді жасауға қатысатын тәсілдің бірі – *топонимжасамдық мағына тәсілі*. Тілімізге туынды сөздерді қосатын негізгі тәсілдердің бірі саналатын – сөзжасамдық мағына тәсілі жер-су аттарын жасауда белсенді қызмет атқарады. Аталған тәсіл туралы «Қазақ тілі сөзжасамының» жаңа оқулығында: «Бұл сөзжасамдық тәсіл де ғылымда танылған, тек ол – түрлі тілдерде түрліше аталып жүрген сөзжасамдық тәсілдердің бірі. Сөзжасамдық мағына тәсілі деп тілде қолданыста бар сөздердің ешбір сөзжасамдық бірліктің көмегінсіз-ақ басқа мағынаға ие болып, екі я үш сөздің қызметін атқаруы

аталады. Мысалы, өткір сөз (өткір пышақ), қызыл тіл (қызыл көйлек), орақ тіл (орақ – зат), қосу әдісі (қосу – етістік), буын – термин (буын – сустав), алу – термин (алу – етістік), суық хабар (суық күн), ыстық дем (ыстық күн), туысқан адам (туысқан – етістік), жыртыс – зат есім (жыртыс – етістік), ақ іс (ақ түс), асу – зат есім (асу – етістік) т.б.» деген пікір бар [1, 64].

Жоғарыдағы мысалдардан байқағанымыздай бір сөз тілде екі мағынада қолданылған. Мысалдардасөздіңкейінқосыпалғанмағыналары бірінші орында, бұрынғы мағынасы екінші орында беріледі. Тілде олар осы екі мағынада да қолданылады. Сол сияқты топонимдерде де еш бір қосымшасыз, мағына арқылы жасалған жер-су аттары көптеп кездеседі. Мысалы, *Орал, Нарын, Найза, Ынтымақ, Арал, Жем, Діңгек, Жамбыл, Қылыш, Балта, Босаға, Тентек* және т.б. берілген атаулардың сөзжасам бойынша екінші мағыналары, топонимжасам бойынша үшінші мағыналары ешбір сөзжасамдық бірліктерсіз жасалғаны анық көрінді. Ғылымда олар бір сөз табынан екінші сөз табына көшу, транспозиция, безаффиксный состав, конверсия, нөлдік суффикс арқылы туынды сөздің жасалуы деп түрліше аталып келеді.

1-кесте – Мағына тәсілі арқылы жасалған топонимдердің жасалу кестесі.

Қазақ тіл білімінде сөзжасамдық мағына тәсілінің термині түрліше аталып келді: С. Исаев лексикалық, конверсиялық тәсіл, А. Ысқақов морфологиялық-синтаксистік, яғни синтаксистік-морфологиялық тәсіл, Қ. Есенов лексико-семантикалық тәсіл, А. Омарова нөлдік жұрнақ тәсілі деп атаған [6, 37]. Бүгінде ол термин сөзжасамдық мағына тәсілі деп аталады. Біз де осы атауды қолдаймыз. Себебі аталған тәсілде

тек уәждеме арқылы ғана, ешбір тілдік бірліксіз жаңа мағына жасалады. Сондықтан, бұл сөзжасамдық тәсіл мағына тәсілі аталды. Демек, бұл тәсілде сөз мағынасы көбейеді, дамиды.

Сөзжасамда сөздің жаңа мағынаға көшуіне байланысты сөз бір сөз табынан екінші сөз табына ауысатын жағдайлары бар. Ол ғылымда конверсия деп аталады. Бұл тәсіл – өте көп тараған және оның ішкі ерекшеліктері де бар. Сонымен бірге өзіндік ішкі ерекшеліктері де бар: сөздің жаңа мағынаға ауысуына байланысты басқа сөз табына көшуі және сөз жаңа мағына ауысса да, сөз табын өзгертпей, өз сөз табының құрамында қалады. Топонимдердің мағына тәсілі арқылы жасалуында да аталған ерекшеліктер сақталады. Тіліміздегі жер-су атауларында етістік негізді, сын есім негізді, сан есім негізді топонимдер көптеп кездеседі. Мысалы, *Тентек, Жем, Діңгек, Шұрық, Жалаңаш, Тесік, Қорған, және т.б.*

Бұлар сөздің бұрынғы мағыналарының үстіне кейін қосылған мағыналар. Топонимдік атаулардың көпшілігі мағына тәсілі арқылы жасалғанда бірінші туынды мағынадан жасалған екінші туынды мағыналы сөздер болып табылады. Мысалы, сөздің жаңа мағына алуына байланысты ол басқа сөз табына тілдік бірліктің көмегімен немесе тілдік бірліктің көмегінсіз дыбыстық құрамын сақтай отырып, мағынасы өзгеріп, басқа сөз табына көшеді. Сол басқа сөз табына көшкен туынды сөздер енді атау мағынасына ие болады.

Тіліміздегі сөзжасамдық тәсілдер арқылы жасалған туынды сөздер сияқты топонимдердің бәрі де сөзжасам үрдісінің нәтижесіне жатады. Сондықтан топонимдер туынды сөздер қатарына жатады және олар сөзжасамның заңдылықтары бойынша зерттеледі. Соның ішінде топонимжасамның зерттеу нысаны болып табылады да, сөзжасам жүйесінде өзіндік орын алады.

Әдебиеттер

- 1 Оралбай Н., Құрманәлиев Е.К., Балтабаева Ж. Қазақ тілінің сөзжасамы. Студенттерге арналған оқулық. – Алматы, 2014. – 290 б.
- 2 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1974. – 384 б.
- 3 Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. — Алматы, 2002. – 218 б.
- 4 Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1989. – 368 б.
- 5 Қазақ грамматикасы. – Астана: Елорда, 2002. – 784 б.
- 6 Омарова А. Қазақ тіліндегі нөлдік жұрнақтың функционалдық және семантикалық аспектісі: докт. дисс... автореф. – Алматы, 2006.

References

- 1 Oralbay N., Kurmanaliyev T.K., Baltabayeva Zh. Kazak tilinin sozzhasamy. Studentterge arналған okulyk. – Almaty, 2014 –290 b.
- 2 Yskakov A. Kazirgi Kazak tili. Morphologiya. – Almaty, 1974. – 384 b.
- 3 Oralbay N. Kazak tilinin sozzhasamy. – Almaty, 2002. – 218 b.
- 4 Kazirgi kazak tilinin sozzhasam zhuiesi. – Almaty: Gylym, 1989. – 368 b.
- 5 Kazak grammatikasy. – Astana: Elorda, 2002. – 784 b.
- 6 Omarova A. Kazak tilidegi noldik zhurnaktyn funksionaldyk zhne semantikalyk aspektisi: dokt. diss... aftoref. – Almaty, 2006